

AS AN AFGHAN INTELLECTUAL MAHMUD TARZI KHAN'S EFFECTS ON TURKISH-AFGHAN RELATIONS

BİR AFGAN AYDINI OLAN MAHMUD TARZİ HAN'IN
TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ ¹

Süleyman ÖZMEN²

Abstract

His activities for modernizing the geography in which he existed and lived as an Afghan intellectual during his life, and his contributions to the building of a friendship bridge between the Turkish nation and the Afghan nation are examined through historical periods. This friendship bridge built with the initiatives and contributions of Tarzi was further strengthened thanks to the personalities of Atatürk and Emanullah Khan. Thus, Turkey and Afghanistan started simultaneous initiatives on development and progress. The greatest quality that distinguishes Tarzi from his contemporaries is that he analyzed political events and historical developments with a great meticulousness and he shared with others the information he obtained from those analyses in his works. Tarzi issued the first effective newspaper of the region, called "Seraj-ul Akhbar/The Torch of News". Publishing works with a severe style in the Seraj-ul Akhbar newspaper as an ardent anti-imperialist, Tarzi is described as pro-Turkish and anti-English due to the ideas he defended. In this study, the effects of Tarzi on Turkish-Afghan relations will be analyzed.

Keywords: Turkish-Afghan Relations, Modernization, Imperialism, Cooperation.

Özet

Bu çalışmada, Afganistan'ın çağdaş bir ulus devlet olarak uluslararası politikada yerini almasını hedeflemiş entelektüel bir Afgan aydını olan Mahmud Tarzi'nin yaşadığı süre içerisinde bulunduğu coğrafyaya çağdaşlaşma maksadıyla yapmış olduğu faaliyetler ile Türk milleti ile Afgan milleti arasındaki dostluk köprüsünün kurulmasına yapmış olduğu katkılar incelenmiştir. Tarzi'nin girişim ve katkılarıyla kurulan dostluk köprüsü, Emanullah Han ve Atatürk'ün kişilikleriyle daha da ileri noktalara taşınmış ve Türkiye ile Afganistan eş zamanlı olarak kalkınma ve ilerleme yolunda girişimlere başlamışlardır. Tarzi'yi bulunduğu dönemde çağdaşlarından ayıran en büyük özellik, siyasi olayları ve tarihi gelişmeleri büyük bir titizlikle analiz etmesi ve bu analiz neticesinde edindiği birikimleri başkalarıyla eserlerinde titizlikle paylaşması olmuştur. Tarzi, bölgenin ilk etkin gazetesi olan "Sirâc-ul Ahbar/Haberlerin Meşalesi" isimli bir gazete çıkarmıştır. Sirâc-ul Ahbar gazetesinde ateşli bir anti-emperyalist olarak sert üsluplu yazılar neşreden Tarzi, -savunduğu fikirler dolayısıyla- Türk taraftarı ve İngiliz karşıtı olarak nitelendirilmektedir. Bu çalışmada Tarzi'nin Türk-Afgan ilişkileri üzerindeki etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Afgan ilişkileri, Modernleşme, Emperyalizm, İşbirliği.

¹ Konu başlıklı makale, 3-5 Kasım 2017 tarihlerinde Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi ev sahipliğinde RESSCONGRESS tarafından düzenlenen I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirisinin genişletilmiş halidir.

² İstanbul Rumeli Üniversitesi, Silivri / İstanbul, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanı, suleyman.ozmen@rumeli.edu.tr

GİRİŞ

Modern Afganistan tarihi incelendiği zaman Afgan tarihi içerisinde dört önemli hükümdarın, Afgan ulusu içerisinde millet oluşturma çabalarını ön plana çıkardığı görülebilir. Bu hükümdarlardan birincisi, 1747-1773 arasındaki dönemde yerini alan *Ahmed Şah Durrani*'dir. Durrani'nin başarısı, kabileler arasındaki anlaşmazlıkları belli bir dereceye kadar minimize etmesinde yatmaktadır. Bu başarısı nedeniyle, bazıları tarafından günümüz Afganistan'ının babası olarak da kabul edilmektedir. İkincisi, 1835-1863 yılları arasında Muhammedzay hanedanlığını kuran, İngiliz işgaline karşı kabileleri birleştiren ve ustaca yürüttüğü kabile diplomasisi ile merkezi hükümetin gücünü ve otoritesini artıran *Dost Muhammed Han*'dır (Tapper, 1983: 22). Üçüncüsü, Dost Muhammed Han'ın oğlu olan Muhammed Afzal'ın büyük oğlu *Abdurrahman Han*'dır. 1880 ile 1901 yılları arasında iktidarda kalan Abdurrahman Han, uygulamış olduğu ödün vermez ve sert yönetimi yüzünden "*Demir Han*" olarak da anılmaktadır. Orduyu daha da kurumsallaştırarak, sivil bürokrasi ve krallık ile baskı ve kurnazlıkla kabilelerin gücünü azaltmıştır. Son olarak 1919 ile 1929 yılları arasında iktidarda kalan Abdurrahman Han'ın oğlu Habibullah'ın üçüncü oğlu *Emanullah Han*'dir. Emanullah Han, kapsamlı bir sosyal, ekonomik ve siyasi reform programı ile milli birliğe ulaşmak için bir seri reform denemelerinde bulunmuştur (Poullada, 1973: 12-13). Emanullah Han'ı söz konusu reformlar ve bir Afgan ulusu oluşturulması konusunda motive eden ve danışmanlığını üstlenen kişi ise Mahmud Tarzi'dir.

Afganistan gibi zorlu bir coğrafyada 1865 yılında Afganistan'ın Gazne kentinde başlayan; savaşlarla, sürgünlerle, suikastlarla, devrimlerle ve daha nice iniş-çıkışlarla dolu geçen ve 1933 yılında İstanbul'da yaşama gözlerini kapatan Mahmud Tarzi'nin hayatı Afganistan tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Serdar Mahmud Tarzi Han'ın Yaşadığı Dönemde Afganistan

Dönemin hegemon güçlerinden olan İngiltere ve Rusya'nın başrolleri paylaştığı "*Büyük Oyun*", 19ncü yüzyılın ikinci yarısında yaşanmaya başlamıştı (Hopkirk, 1999: 123). Bu oyunda İngilizler, Hindistan'ın zenginliklerini istismar ederken Ruslar da, bu zenginliklerden faydalanabilecekleri ve kendilerine Hint Okyanusu'nun yolunu açacak bir konumun peşindeydiler. Sih Savaşları'nın ve 1839-1842 yılları arasındaki 1nci İngiliz-Afgan Savaşı'nın sonunda İngilizler, Peşaver'i elde etmiş ve buradan Kabil'e kadar olan dağlık alanı bir tampon bölge haline getirerek, Rusya ile aralarında bir engel oluşturmaya çalışmışlardır (Fletcher, 1984: 47).

Bu dönemde Afganistan'da siyasi güç yine bir Dürrani kabilesi olan Barakzay'ların Muhammedzay ailesine geçmiştir. 1nci İngiliz-Afgan Savaşı sırasında yönetim bu aileden Dost Muhammed Han'ın elinde bulunmaktaydı. Dost Muhammed, Payende Han isminde bir Barakzay liderinin soyundan gelmekteydi. Payende Han'ın 22 oğlu vardı. Ancak bunlardan Dost Muhammed dâhil Afgan tarihi açısından üçü büyük önem taşımaktadır (Ahmadi, 1999: 97). Birisi Mahmud Tarzi'nin büyük babası olan *Serdar Ramdel Han*, ikincisi 1933-1973 yılları arasında Afganistan'ı yöneten son Afgan Kralı Zahir Şah'ın dört kuşak önceki büyük babası *Serdar Sultan Muhammed* ve sonuncusu da 1919-1929 yılları arasında Afganistan'ı yöneten Emanullah Han'ın üç kuşak önceki büyük babası *Dost Muhammed Han*'dır (Dupree, 1964: 17).

Dost Muhammed Han'ın oğlu Emir Şer Ali'nin hükümdarlığında, Afganistan'a belirli bir ölçüde bağımsızlık getirmek istemesi ve 1878 yılında General Stolyetov başkanlığında bir Rus heyetini başkentte ağırlaması yüzünden İngilizlerle 1878-1880 yılları arasında 2 nci İngiliz-Afgan Savaşı'nın patlak vermesi kaçınılmaz oldu. Bu tarihten sonra iki ülke arasında yaşanan ilişkiler neticesinde bugünkü Afganistan-Pakistan sınırı belirlenmiştir. 1893 yılında dönemin bölgedeki İngiliz valisi olan Sir Mortimer Durand, dönemin Afgan Emiri Abdurrahman Han ile yaptığı anlaşmanın

sonucunda “Durand Hattı”ı belirlenmiştir. Bu hattın kurulmasıyla bu coğrafyada yaşayan Peştun nüfusun yarısı Bugünkü Pakistan topraklarında diğer yarısı ise Afganistan topraklarında kalmıştır. Peştunlar Afganistan’daki en büyük etnik topluluk olmalarına rağmen Pakistan içinde sadece % 9’luk bir azınlık grubunu teşkil etmektedirler Watkins, 1963: 23). Durand Hattı’nın çizilmesiyle 1919 senesinde cereyan eden ve Afganistan’ın bağımsızlığını kazanmasına yol açan 3 ncü İngiliz-Afgan Savaşı’na kadar olan dönemde, Afganistan yarı sömürge durumunda kalmıştır. İşte yaşanan bu döneme tesir etmiş olan önemli kilit isimlerden birisi, Serdar Payende Muhammed Han’ın oğlu Serdar Ramdel Han’ın büyük torunu olan *Serdar Mahmud Tarzi Han*’dır (Dupree, 1964: 23).

Mahmud Tarzi, Afganlık ideali etrafında bir ulusal bilinç yaratılmasını ve Afganistan’ın çağdaş bir ulus devlet olarak uluslararası politikada yerini almasını hedeflemiş, aydın, reformist bir vatanseverdi. Babası Serdar Gulam Muhammed Tarzi’nin, Durand Antlaşmasına imza atan yeğeni Emir Abdurrahman ile anlaşmazlığa düşmesi sonucunda 17 Ocak 1882’de ülke dışına sürülmesiyle Mahmud Tarzi, daha henüz 17 yaşında çocuk denecek bir yaştaiken yaklaşık olarak 20 yıl sürecek olan sürgün hayatına başlamış oluyordu.

Mahmud Tarzi, o zaman Osmanlı toprağı olan Şam’da büyüdü. Burada Türk elit tabakasıyla yakın ilişkiler içinde bulunan Tarzi, birkaç seferde İstanbul’a giderek Sultan II nci Abdulhamid’in huzuruna çıkma fırsatı buldu. Şam’da resmi devlet görevlerinde de bulunan Tarzi, Emir Abdurrahman’ın ölümü üzerine tahta geçen Emir Habibullah’ın isteğı üzerine Afganistan’a geri çağrıldı. 1902 yılının Şubat ayında oldukça maceralı bir yolculuktan sonra Afganistan’a dönen Mahmud Tarzi, Afganistan’ın modernleştirilmesi ve yeni reformların hazırlanması konularında oldukça önemli roller üstlenmiş, bu görevlerinin en önemlisi de Türklerle kalıcı işbirliği yolları tesis etmek olmuştur. (Han, 2001: 27).

Serdar Mahmud Tarzi Han’ın Kişiliğı, Faaliyetleri ve Türk-Afgan Dostluğunun Temellerini Atma Çabaları

Afganistan’a 1902 yılında dönüşünden itibaren Mahmud Tarzi, Türk uzmanların Afganistan’ın çağdaş bilim ve teknolojiyi yakalanmasında son derece faydalı olacağına inanmıştı. Hatta Emir Habibullah’tan, II. Abdulhamid’in bir miktar Türk uzmanın, çağdaşlaşma çabalarına yardımcı olmaları amacıyla Afganistan’a yollanmasını rica eden bir ferman almayı dahi başarmıştır. Ancak aylar süren bir yolculuktan sonra Osmanlı topraklarına vardığında, İngiliz ajanlarının elindeki fermanın sahte ve kendisinin işleri karıştırma amacından başka bir amaca sahip olmayan bir maceraperest olduğuna dair propagandaları sonucu resmi ilişkilerin kurulmasında ilk başta başarısız olmuştur. Bununla birlikte, kendi seyahatlerinde İstanbul, Mısır ve Suriye’de edindiğı arkadaşlarının bir kısmı sırf Mahmud Tarzi’ye duymuş oldukları hürmete istinaden birbirlerini teşvik ederek ve Afgan halkına karşı besledikleri ortak dayanışma ve dostluk hisleriyle şevke gelerek yedi kişilik bir grup Kabil’e gelmiştir.

Böylece Habibullah Han (1901-1919) döneminde Türk eğitimciliğinin, Afganistan kültür ortamında etkisini göstermeye başladığı görülmektedir. O dönemde Mahmud Tarzi, Türkiye’de yaşayan ya da Osmanlı Devleti siyasetine muhalif olan ve yabancı ülkelerde mülteci olarak yaşayan, birçok kişiye mektup yollayıp onları Afganistan’da çalışmak için davet etmiştir. Bu davetler sonucunda içlerinde valilik yapan Hasan Hüsnibek gibi isimlerin de yer aldığı bir grup Türk uzmanı Rusya ve İran üzerinden Kabil’e gelmiştir. Bu grubun içinde Dr. İzzet Münir, makinist Ali Rıza, ressam Muhammed (Mehmet) Fazlı, Ali Fehmi gibi isimler yer almıştır. Zaman geçtikçe Afganistan’da çalışan Türk uzmanlarının sayısı gittikçe artmıştır. Özellikle bir devlet kurumu olan makinehanede çalışan Türk uzmanlarının itibarı günden güne yükselmiştir. Makinehaneye bağılı basımevi teknisyenleri Muhammed Hasan Efendi,

Muhammed Nadir Efendi ve Muhammed (Mehmet) Fazlı'ya kendi alanlarında en az beş yerli çırak yetiştirme görevi de verilmiştir.

1907 yılının sonlarında Mahmud Tarzi'nin davetiyle Afganistan'a gidenler arasında Mısır'a sığınan Mehmed Fazlı isimli eğitimli bir Osmanlı genci de yer almıştır. Mehmed Fazlı bir yıldan biraz fazla bir süre Afganistan'da kalmış ve II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a dönmüştür. Resimli Afgan Seyahati adıyla kaleme aldığı Afganistan anıları "*Afganistan'da Bir Jöntürk*" adıyla yayımlanan Mehmed Fazlı Bey'in Emir Habibullah Han döneminde bu ülkede bulunduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Fazlı Bey, Afganistan'a gelişi üzerine Afganistan Emiri Habibullah Han tarafından içinde bulunduğu heyetle birlikte huzuruna kabul edilmiştir. Bu sırada heyette bulunan Ali Fehmi Bey tarafından bir konuşma yapılmıştır. Ali Fehmi Bey bu konuşmada:

"Bütün Osmanlıların Afganistan hakkında beslemiş oldukları samimi hislerden ve güzel temayüllerden emin olmalarını Emir Hazretlerinden istirham ederim. Bu samimi duygu ve sevgi, bizleri Afgan kardeşlerimizle birlikte çalışmak ve bu İslam toprağını ikinci vatanımız tanımak için biz aciz kulları bu Müslüman yurda sevk etmiştir" sözleriyle heyetin duygularını dile getirmiştir (Fazlı, Çev: Karabulut, 2007: 33).

Emir Habibullah Han yaptığı cevabi konuşmayla döneminin Osmanlı Devleti'ne bakış açısıyla ilgili ipuçları vermektedir:

"Afganistan, Osmanlı Devleti'nin bir küçük kardeşi yerinde ve Doğu siyasetinde sağ kolu gibidir. Bundan dolayı Afganistan'ın kuvvetlenmesi, Türkiye'nin ağırlığının ve görkeminin artmasının asli sebeplerinden biri olabilir. Bu sebeple her Osmanlı'nun böyle büyük bir maksadın meydana gelmesi için son derece samimi bir his ve âlicenaplıkla çalışmaları doğal olup, buna güvenim tamdır. Asırlardan beri gaflet ve tembellik uykusuna dalmış İslam kavimlerinin acınası durumlarına çok fazla üzülmekteyim. Biz öyle olmayalım. İslam'ın ve İslam âleminin ilerlemesi, yükselmesi ve hakiki İslam medeniyetinin yayılması için hiçbir çaba ve gayreti esirgemeyeceğime sizler de emin olunuz. Vatanım İslam vatanıdır. Hep birlikte çalışalım. Tanrı gayrete âşıktır." (Tarzi, Abdul Wahap, 1991: 27).

Devamında ise Afganistan'a reformlara katkı sağlamak maksadıyla giden Türk aydını sayısında bariz bir artış yaşanmıştır. "*Afganistan'da Bir Jöntürk, Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*" isimli anı kitabın yazarı olan Mehmet Fazlı, tarafından o dönem içinde yaşananlar ilgi çekici bir üslupla olmak üzere günümüze kadar aktarılmıştır. Mehmet Fazlı, Afganistan'da bulunduğu dönem içerisinde yaşanan reformlara tanıklık etmiş ve eserinde; "*Mahmud Tarzi, kişiliği ve mevcut birikimiyle adeta Afganistan'ın modernleşmesi için lokomotif görevi görüyordu. Onun öncülüğünde eski mektep-medrese sistemi kaldırılmış, yerlerine Habibiye Okulları kurulmuş ve kızların okula gitmelerinin önü açılmıştı. Habibiye Okullarında; Türk öğretmenlerin yanında Alman, Fransız ve İngiliz öğretmenler de görev yapmaktaydı. Burada eğitim gören öğrencilere, dünyaya açılabilmesi için kendi ana dillerinin yanında Türkçe ve İngilizce de öğretilmekteydi. Tarzi'nin girişimleriyle kurulan matbaada çeşitli kitaplar bastırılıyor ve süreli yayınlar çıkartılıyordu"* demektedir (Fazlı, Çev: Karabulut, 2007: 10).

Osmanlı toprağında yıllarını geçiren, Farsça, Peştuca, Urduca, Fransızca ve Türkçeyi çok iyi derecede konuşabilen Mahmud Tarzi, 1911 yılında bölgenin ilk en etkin gazetesi olan "*Sirâc-ul Ahbar/Haberlerin Meşalesi*" isimli bir gazete çıkarmış ve gazetenin başyazarlığını üstlenmiştir. Sirâc-ul Ahbar gazetesinde ateşli bir anti-empyrealist olarak sert üsluplu yazılar neşreden Tarzi, gazetede yayınladığı ve savunduğu fikirler dolayısıyla İngiliz karşıtı olarak nitelendirilmektedir (Dupree, 1964: 27).

Özellikle, Şam'da 18 yıl süren sürgün hayatı boyunca edindiği arkadaşlıklardan dolayı Jön Türkler ve reformist görüşü savunan kişilerle güçlü bağlantılar içinde bulunan

Mahmud Tarzi, Jön Türklerin modernleşme fikirlerine karşı duymuş olduğu hayranlıkla, Afganlık ideali etrafında bir ulusal bilinç yaratılmasını ve Afganistan'ın çağdaş bir ulus devlet olarak uluslararası politikada yerini almasını hedeflemiştir (İmamhocayev, 2002: 17). Yaşadığı süre içerisinde çağdaşlaşma maksadıyla Afganistan'da yapmış olduğu faaliyetler ile Türk milleti ile Afgan milleti arasındaki dostluk köprüsünün kurulmasına da oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Tarzi'nin girişim ve katkılarıyla kurulan Türk-Afgan dostluk köprüsü, Emanullah Han ile Atatürk'ün kişilikleriyle daha da ileri noktalara taşınmıştır. Kral Emanullah, Mahmud Tarzi'nin yardımıyla Afganistan'ın dâhili teşkilatının modern bir şekilde yeniden kurduğunu ve modern manada ilk defa Harbiye, Hariciye, Dâhiliye, Maarif, Maliye, Adliye, Ticaret, Bayındırlık, Sıhhat, Posta ve Telgraf Bakanlıkları teşkil edilmiştir. Emanullah Han, çok önem vermiş olduğu Hariciye Nezareti'nin (Dışişleri Bakanlığı) başına Mahmud Tarzi'yi getirerek Afganistan'ın istiklalini kısa zamanda diğer devletlere tanıtmayı hedeflemiştir (Saray, 2002: 111).

Birinci Dünya Savaşı esnasında Afganistan, tarafsız kalmış olmasına rağmen Türkiye'ye ve Türklere desteğini sürdürmeye devam etmiştir. Bunda Mahmud Tarzi'nin "*Sirâc-ul Ahbar/Haberlerin Meşalesi*" isimli gazetesinde yayımlanmış olduğu "*Emperyalizm*" karşıtı yazılarının önemi oldukça fazladır. Gazetenin bu tavrı sonraki dönemde Hindistan Müslümanlarının Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Ankara Hükümetine verdiği desteğin yapılanmasında etkili olmuştur. Gazetenin yayınları İngilizleri o kadar tedirgin etmişti ki; el altından uyguladıkları tedbirlerle gazetenin Hindistan'a sokulmasını engellemeye çalışmışlar ve Mahmud Tarzi'ye yönelik karalama kampanyası başlatmışlardır (Han, 2001: 28).

Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen safhalarında gazetenin, yayınlarında İngiliz karşıtı bir tavır sergilemesi, tarafsızlık politikasını ve İngiltere ile Rusya arasında denge politikasını sürdürmeye çalışan Habibullah Han'ı oldukça güç durumda bırakmıştır. Bölge sürekli Rusya ve İngiltere arasında karşılıklı menfaat ve çatışma argümanı olarak kullanılmıştır. Rusya'nın güneye inmemesi için Rusya'yı İran'ın kuzeyi ve Osmanlı boğazları ile oyalayan İngiltere, bu devletin Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru gitmemesi için de bütün hileli diplomatik manevraları devreye sokmuştur (Karadeniz, 2017: 223). Dahası gazete, tavizsiz reformlar konusundaki ısrarcı tavrıyla, Emir'i iç politikada da güç duruma düşürmekteydi. 1919 yılında bir av partisi esnasında İngiliz ajanların tertibiyle Habibullah Han'a düzenlenen bir suikastta Emir hayatını kaybetmiş ve Afganistan tahtı bir süreliğine sahipsiz kalmıştır. Üç kızını da Habibullah Han'ın oğullarıyla evlendirmiş olan Mahmud Tarzi, Kabil'deki Osmanlı Büyükelçiliği'nde bulunduğu Habibullah'ın en küçük oğlu ve kızı Süreyya'nın kocası Emanullah Han'a sarılarak teselli ettikten sonra ona; "*harekete geçmek*" gerektiğini söylemiştir. Tarzi'nin de desteğini arkasına alan Emanullah Han, Kraliyet Sarayını ele geçirir. Emanullah Han tahta geçince Hindistan'daki İngiliz valisine bir mektup göndererek Afganistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını ister ve İngiltere ile iyi ilişkiler içinde bulunmayı istediğini belirtir. Buna karşın İngiltere Afganistan'ın bağımsızlığını tanımakta tereddüt eder ve iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşir. Bunun üzerine Emanullah Han Hindistan'a saldırarak Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'nı başlatır ve savaşı kazanıp ve Afganistan'ın dış siyasetini yeniden kontrolü altına alır. Savaşı sona erdiren Ravalpindi Anlaşması sonucunda İngiltere Afganistan'ı tam bağımsız bir Krallık olarak tanımak zorunda kalır. Savaş sonunda Mahmud Tarzi'yi Dışişleri Bakanı olarak atayan Emanullah Han, Rusya ve Avrupa'nın çeşitli başkentlerine diplomatik misyonlar yollayıp Afganistan'ı uluslararası politikanın katılımcısı haline getirmiştir (Han, 2002: 202-203).

Barış görüşmeleri sürecinde Dışişleri Bakanı olan Mahmud Tarzi, görüşmeleri bizzat kendisi yürütmüştür. Afgan delegasyonunu Hindistan'a taşıyan trenin sadece üçra noktalarda ikmal yapmasına müsaade eden İngilizler, böylece Afganistan'daki

durumun Hindistan Müslümanları arasında da sorunlara yol açmasını engellemeye çalışmışlardır. Buna rağmen Lahor'da binlerce göstericinin Tarzi ve Afganistan lehine toplanıp slogan atmasını engelleyememişlerdir (Adamec, 1967: 10).

İngilizlerin Afgan Modernleşmesini Engelleme Çabaları

Bu görüşmeler boyunca İngilizlerin işleri sürekli sürüncemede bırakan tavrı, yeni olmasa da dikkate değer bir duruma işaret etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Wilson ilkelerinde yerini bulan "*Ulusların kendi kaderini belirleme hakkı*"; İngilizler tarafından, sadece savaşın galiplerinin uygun gördüğü ve esasen Osmanlı veya Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetiminde yaşayan, ufak Avrupa ulusları için geçerli bir hak olarak algılanmaktadır. Gerçek şudur ki, buna benzer haklar bugün de, "*Kullanması uygun görünenler*" için geçerli olmak gibi bir ikiye bölünmüşlüğü kurbanı olmaktadır (Han, 2002: 205).

Tarzi'nin de etkisiyle başlayan reformlar, Afganistan'ı, 1922'den itibaren Fransa'ya öğrenci gönderilmesinden bir Arkeoloji Cemiyeti kurulmasına, Fransa ve Sovyetler'den uçaklar dâhil, silah ithaline kadar çok yönlü ve çeşitli biçimde uluslararası ilişkilerin katılımcısı yapmıştır. Ne var ki, Fransız silahlarının İngilizler tarafından Bombay'da müsadere edilmesi ve ancak Fransız Le Matin gazetesinde konuyla ilgili haberlerin çıkması sonucunda serbest bırakılmasının da gösterdiği gibi İngiliz politikası henüz Afganistan'dan elini çekmeye hazır değildir. 1928 yılında Emanullah Han gerçekleştirmiş olduğu uluslararası ziyaretler sonrasında ülkedeki reformları daha da hızla uygulamaya geçirmek istemiştir (Adamec, 1967: 47).

Doğu toplumlarında aydın hükümdarların modernleşme çabalarını öncelikle ordudan başlatmaları sık görülen bir durumdur (Cöhce, 2002: 27). Emanullah Han'ın tavrı da bu açıdan bir istisna olmamıştır. Ancak orduya karşı bir şekilde kuşku duyan - Mahmud Tarzi karşıtı- kişilerin de etkisiyle Atatürk'ün tavsiyelerine rağmen Afgan ordusunun geliştirilmesine gereken hassasiyet gösterilememiştir. 1928'de çıktığı Avrupa gezisinin, Sovyetler Birliği'nden sonraki durağı olarak Türkiye'yi seçen Emanullah Han'ın Mustafa Kemal'le yaptığı temaslardan sonra, General Fahrettin Altay'ın Afganistan Genelkurmay Başkanı olarak bu ülkeye yollanması gündeme gelmiştir. Ancak planın gecikmesi ve Emanullah Han'ın Avrupa gezisi ardından patlayan reform karşıtı ayaklanma, Mahmud Tarzi ile Emanullah Han'ın Afganistan'ın modernleşmesi konusundaki planlarını sekteye uğratmakla kalmamış aynı zamanda da ülkede 1919 yılından beri büyük titizlikle yapılmış olan reformların bir anda yıkılmasına yol açmıştır. Dupree'nin ifadesiyle, "*Türk subayları (Afganistan'a) olumlu bir etkide bulunmak için çok geç*" kalmıştır (Dupree, 1964: 13)

Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılan ilk devlet ziyareti olması sebebiyle bu tarihi gezi büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple geziye çok önem verilmiş, Emanullah Han'a yakın dostluk gösterilmiş, Milli Müdafaa ve Dışişleri Bakanlığı tarafından ayrıntılı bir gezi programı hazırlanmıştır. Bu gezi iki ülke ilişkilerine hem o dönemde hem de sonraki dönemlerde günümüze kadar uzanan olumlu katkılar yapmıştır (Bal, 2002: 33). Türkiye ile Afganistan arasındaki resmi ilişkiler Mahmud Tarzi'nin aracılığıyla gerçekleşmiştir. Lozan Anlaşması'nın ardından Atatürk'ü ilk kutlayan yabancı devlet başkanı Emanullah Han olmuştur. Yine Türkiye'nin yeni başkenti olarak Ankara'nın ilan edilmesinin ardından Ankara'ya taşınan büyükelçilikler yalnızca Sovyetler Birliği ve Afganistan büyükelçilikleri olmuştur (Saray, 2002: 118).

Emanullah Han, Avrupa gezisi boyunca Kraliçe Süreyya'nın ve yanındaki heyette bulunan diğer hanımların modern giysiler içerisinde fotoğraflanmasına izin vermiştir. Böylelikle uluslararası kamuoyuna reformcu kimliğiyle ilgili bir mesaj vermeyi ummuş olması olasıdır. Ancak bu fotoğraflar, Sovyet-Afgan yakınlaşmasından ve Emanullah'ın sürekli verdiği anti-İngiliz mülakatlardan dolayı bir hayli tedirgin olan İngilizler

tarafından uçaklarla Afganlılara havadan atılan “Emanullah karşıtı” propaganda malzemesine dönüştürülmüştür (Dupree, 1964: 14).

İngilizlerin Propagandasının Etkileri

Karma eğitim yapan okulların açılması, başkent Kabil’de tüm Afganlıların Batılı kıyafetlerle gezmeleri zorunluluğunun getirilmesinden ötürü bir hayli rahatsız olan kabileler, İngiliz propagandasının “*Kralın, Allah’ın dininden saptığı*” yönündeki propagandasını benimsemekte gecikmemişlerdir (Olesen, 1995: 43). Mollalara göre “*Burka*”sız bir kraliçenin bütün Batı basınında yayımlanan fotoğraflarının başka bir anlamı olamaz gibidir. Reform baskısının tutucu kesimde yarattığı tepkiyi körükleyen bu görüntüler sonucunda Şinvari Peştun kabileleri ilk ayaklananlar olmuştur. İngilizler sınırları kapayıp Emanullah’ın çok gereksinim duyduğu cephanenin akışını keserek, 1925’teki benzer bir ayaklanmayı bastırıldığı biçimde bu ayaklanmayı da bastırmasını engellemişlerdir. Emanullah Han kabile politikasını önemsememenin bedelini ülkeyi terk etmek zorunda kalarak ve bin bir güçlkle gerçekleştirilen reformların acımasızca duraksatılması şeklinde ödemiştir (Dupree, 1964: 27).

Gerici Beççe-i Saka (Habibullah Kalakani) isyanının arkasındaki organizatör, Birinci Dünya Savaşı esnasında Arapları Osmanlı İmparatorluğu aleyhine örgütleyen İngiliz Albay Lavrens olmuştur. Lavrens, daha sonra Beççe-i Saka’nın danışmanlığını üstlenmiştir. Gerici Beççe-i Saka yönetimini ilk tanyan ülke de İngiltere olmuştur (Ottaway & Lieven, 2002: 42).

Esasında Afganistan’da modernleşme çabaları bu olayla bitmiş değildir. Emanullah Han, uluslaşmayı, modernleşme süreci içerisinde eritmeye çalışmıştır. Afganistan’da da, çok parçalı etnik yapıdan, bir Afgan ulusu inşası çabası, temel olarak başta Mahmud Tarzi’nin öncülüğünde toplumsal modernleşmenin gerçekleştirilmesi üzerine kurulmuştur. Ancak incelediğimiz dönemin olayları sonucunda Afganistan’da ulus inşa etme çabalarının çok büyük bir yara aldığı yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Ottaway & Lieven, 2002: 21).

Ülkede Emanullah Han sonrası dönemde iktidara gelenler kabile siyasetini merkezi devlet lehine biçimlemekten çok kabile liderleriyle uzlaşmayı yeğlemişlerdir. Modernleşme çabaları geleneksel kabile yapılarını dönüştürmekten çok şehirli yaşam tarzı ve kimi üst yapısal kurumlarla sınırlı kalmıştır. En sonunda topyekün bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştiremeyen modernleşmeci anlayışın eğittiği asker, sivil profesyonel kişiler ne kamuda, ne de özel sektörde bekledikleri istihdam olanaklarını ve ücretleri bulabilmişlerdir (Ottaway & Lieven, 2002: 23).

SONUÇ

Görüldüğü üzere Mahmud Tarzi’nin yaşadığı dönem içerisinde Afganistan’a yapmış olduğu katkılar hem yaşadığı dönem üzerinde oldukça köklü değişikliklere yol açmış hem de bir şekilde günümüze uzanan yansımaları olmuştur. Yaşadığı dönemde hem İngilizlerin “*Böl ve yönet*” politikasına karşı mücadele etmiş hem Rusya ile İngiltere arasında sıkışmış bir Afganistan’ın sesini dünyaya duyurmuş hem de çok zorlu bir dönemde karışık milletlerden teşkil olan Afgan halkına ortak bir ulus olmaları (Afganluluk ideali) gerektiğinin üzerine düşerek ülkesini kalkındıracak bir seri reformların öncüsü olmuştur. Bu çalışmada ortaya konulan tartışmanın amacı, yaşadığı döneme belirli parametreler eşliğinde bir takım kıstaslarla etki eden Mahmud Tarzi’nin, Afganistan’ının modernleşmesi, kalkınması ve bir Afgan ulusu yaratılması konusunda yapmış olduğu katkılar ile genç Türkiye Cumhuriyeti’nin Kemalist çizgisiyle Afgan modernizasyonunun senkronizasyon faaliyetlerini ortaya koymak ve Tarzi’nin hayat hikayesiyle birlikte birbirlerini kardeş ülke olarak niteleyen bu iki ülkenin kalkınma ve modernleşme süreçlerini tarihsel gelişimi içerisinde izleyerek

analiz etmek, aynı dönem içerisindeki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemek ve Türk modernleşmesinin Afganistan'daki etkilerini ortaya koymaktır.

Afgan tarihi, geçmiş olduğu süreç içerisinde genel hatlarıyla incelendiği zaman merkezi hükümet ile bağımsızlığına aşırı düşkün Peştun kabileleri arasındaki siyasi rekabetin hemen göze battığı görülmektedir (Saikal, 2004: 37). Ağırlıklı olarak modernleşme açısından en radikal gelişmelerin yaşandığı 1919 ile 1929 arasındaki Mahmud Tarzi-Emanullah Han dönemi incelendiğinde, karşımıza yine bu siyasi rekabetin izleri çıkmaktadır (Shahrani, 1986: 71). Afganistan siyasi hayatına belirli dönemlerde tesir eden bu sosyolojik vaka, bir takım güçler tarafından zaman zaman yumuşak karın olarak kabul edilip maniple edilmek suretiyle Afganistan'daki istikrar kasıtlı olarak engellenmiştir. Bu usul veya benzeri emperyalist yöntemler, dünya insanlık tarihi boyunca daha gelişmiş hegemon ülkeler tarafından, kontrol altına almak veya kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak istedikleri ülke ve coğrafyalarda uygulanmıştır. Esasında bir yandan başta Orta Doğu olmak üzere tüm dünyanın demokratikleşmesi beklentisi olduğunu yineleyen Batı dünyasının kaotik bir paradoksudur.

Louis Dupree'nin, "Unutulmuş Milliyetçi" olarak nitelendirdiği Tarzi, Batı dünyasının bu türlü oyunlarına başkaldırmış olan bir Afgan aydınıdır. Afganistan'daki siyasi gelişimin tarihsel sürecini izlediğimizde karşımıza belirli noktalarda Tarzi'nin görüşlerinin çıktığı görülmektedir (Stewart, 1973: 73) Tarzi görüşlerinde, Şerif Mardin'in de "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908" isimli eserinde kaleme aldığı akımlardan da belirli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle 1884 ile 1902 yılları arasında Şam'da sürgünde bulunduğu 18 yıllık sürede burada tanıştığı ve yakın dostluklar edindiği Jön Türklerin fikir akımlarından etkilenmiştir.

Ayrıca babasının arkadaşı ve hocası olan Molla Muhammed İkrâm da Tarzi'nin kişiliği ve siyasi görüşünün oluşması üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Bağdat'ta ve Şam'da geçirmiş olduğu günlerde, hem Türk hem de Batılı bilimsel ve edebi kaynaklardan yararlanarak artan bir ilgiyle okumaya ve araştırmaya başlamış ve özellikle ünlü Türk yazarlarından Ahmed Mahdat'ın eserleri oldukça ilgisini çekmiştir. Kendi ifadesiyle; "Daha fazla okudukça ve öğrendikçe ülkemi Afganistan'ı daha fazla sevdim ve özledim. Yurdundan uzakta yaşayan birisiydim ve ülkemin geri kalmışlığı ve siyasi arenadaki belirsizlikler beni çok endişelendiriyordu. Ülkemin bu duruma düşmesinin en büyük nedenleri olarak; Afganistan'ın sahip olduğu coğrafi konumu ve bu konumu kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışan iki emperyalist ülkenin, Afgan halkını zerre kadar bile düşünmeden hiç de adil olmayan, acımasız ve doymak bilmez tutumlarına bağlıyordum. Bu nedenle benim ve ailemin de şu anda vatan topraklarından uzakta sürgün hayatı yaşamasına neden olan emperyalizmle, hayatım boyunca mücadele etmeye kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Şam'da karar verdim. Daha önce de söylediğim gibi Türklerin bize karşı samimi yaklaşımlarıyla İngilizlerin ve Rusların yaklaşımları arasında en az Hindikuş dağları kadar fark vardı. Farkın nedeni ise ya İslam dininde gizliydi ya da Türklerin ahlaki değerlerinde." (Sirâc-ul Ahbar-i Afganiye, 20 Haziran 1913)

Türkiye'deki kültürel ve siyasi ortam, Mahmud Tarzi'nin dünyaya bakışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na Tanzimatın etkisiyle hızlı bir şekilde girmekte olan tanzimat unsurları ve yenilikçi hareketler Mahmud Tarzi'nin ilgisini çeker. Tarzi, Türkçe'ye Batı dillerinden çevrilen Batı Edebiyatı örneklerini ilgiyle takip eder. "Merhum Ahmed Mithat Efendi" adlı makalesinde ünlü Türk yazarı Ahmed Mithat'ın Türkiye'nin çağdaşlaşmasındaki katkısını hatırlayarak her fırsatta, ilk defa, onun eserleri ışığında çağdaş ilim, fen ve medeniyet hakkında bilgi aldığını belirtmiştir.

Mahmud Tarzi 1897 yılında Bab-ı Ali'nin nazırlarından Hasan Fehmi Paşa tarafından yazılan “Devletlerarası Hukuk” adlı kitabı Dari diline tercüme eder ve Afganistan Kralı Abdurrahman Han'a (1880-1901) gönderir. İngiliz sömürgecileri ile Kralı Abdurrahman Han arasındaki ilişkilerden memnun olmayan Mahmud Tarzi, “Devletlerarası Hukuk” adlı bu kitap vasıtasıyla Abdurrahman Han'a adeta bağımsız devletlerarasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiğini öğretmek ister (Ghani, 1977: 19) Mahmud Tarzi, aynı yıl Ziya Paşa'nın 120 beyitlik bir şiirini Dari diline tercüme eder ve 1914 yılında Kabil'de yayınlanan “Perakende” adlı dergi de Tarzi'nin bu çalışması yayınlanır. Bu çalışmayla birlikte manzum eserlerle ilgilenmeye başlayan Mahmud Tarzi, aynı vezinle 500 beyitten oluşan bir seyahatname kaleme alır (Tarzi, 1338 (1919):7-14).

Mahmud Tarzi için Şam'da önem taşıyan diğer hususlarda; özellikle Şam'da tanışmış olduğu “Jön Türkler”in kendisine aşılması oldukları reformist hareketler ve o dönemde Yusuf Akçura tarafından hazırlanan ve birçok yerde neşredilen “Üç Tarz-ı Siyaset” başlıklı makalenin yaratmış olduğu etkinin, bir Afganlılık ideali yaratılması konusunda kendisine ilham kaynağı olmasıdır. Yine kendi ifadesiyle; “Bu arada Şam'da çok değerli Türk dostlarım oldu. Bunların bir kısmı kendilerine “Jön Türkler” demektelerdi. Bu kişilerle Türklük ve Türk Milliyetçiliği konularında uzun uzun sohbetler yaptığımı hatırlıyorum. Bu asil dostlarımın fikirleri, daha sonra bende bir Afgan Milliyetçiliği yaratma düşüncesini aşılmuştur.” demektedir (Sirâc-ul Ahbar-i Afganiye, 14 Ekim 1916).

Afgan halkının Türk halkıyla bir şekilde kader birliği yapması gerektiğine inanan Mahmud Tarzi, bir şekilde her iki ülkenin de güç birliği yapması, Türkiye ile Afganistan'ın Doğu'nun mazlum ve sömürülen milletlerine örnek ve destek olması gerektiğine inanmış reformist bir Afgan aydınıdır. *Onun öncülüğünde her iki millet birbirine itimat duyarak yaklaşmış ve birçok konuda işbirliği yapmışlardır.* Bu ilişkiler öncelikle iktisadi ve askeri münasebetler konularında olmuş, devamında şayet Afganistan üzerinde cereyan eden talihsiz gelişmeler gerçekleşmemiş olsaydı bugün her iki ülke birbirlerinin haklarını her platformda müdafaa eden güçlü iki müttefik olarak karşımıza çıkmış olacaktı. Afgan milliyetçiliği ve modernizminin amaçlarının gelişip yaygınlaşmaması, modernleşme kavramının Afganistan'a geç ulaşmasına yol açmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Genç Türkleri örnek alan Mahmud Tarzi ve Kral Emanullah (1919-29)'in liderliğindeki “Genç Afganlar” ülkenin modernleşmesi için çok istekli ve hırslı olmalarına rağmen başarısız oldular ve başarısızlıkları Afganistan'daki tüm gelecek reform ve modernleşme programlarının gelişimini etkiledi. Batı karşısında alınan yenilgiler ve bağımsızlığın kaybedilmesi endişesi ile Türk ve Afgan toplumunun kendini yeniden üretememesi ve gereken dönüşümleri yapamaması, sadece bazı Batılı örneklerin taklidi ile yetinilmesi nedeniyle istenilen sonucu sağlamamıştır.

Netice olarak Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında özellikle Mahmud Tarzi'nin girişim ve katkılarıyla karşılıklı bir dostluk köprüsü kurulmuştur. Her iki ülke halkının da karakter yönünden benzerlik taşımaları -özellikle gurur, özgürlük ve bağımsızlığa düşkünlük konularında- ve Atatürk ile Emanullah Han arasındaki kişiliklerinden kaynaklanan uyum, her iki ülkenin de eş zamanlı olarak kalkınma ve ilerleme yolunda girişimlerde bulunmalarına yol açmış ve her iki ülke de çağdaş uygarlık düzeyine ilerleme ve var olma konularında birbirlerine yardımcı olmaktan imtina etmemişlerdir. Afganistan, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülke olmuş, Türkiye Cumhuriyeti'nde açılan ilk büyükelçilik Afgan Büyükelçiliği olmuş ve Mustafa Kemal Atatürk, o dönemde bizzat Ankara, Ulus, Hacı Bayram mıntıkasında açılan iki katlı Afgan Büyükelçiliğine kendi elleriyle göndere Afgan bayrağını çekmiştir.

Tarzi'nin yaşam mücadelesi ve Afganistan'ın kalkınmasına yönelik reformist yaklaşımları, özellikle Afganistan'ın yıldızının parlamaya başladığı 1919 - 1928 yılları arasında amacına ulaşmasına çeyrek kala durdurulmuştur. Durdurulan sadece

Tarzi'nin düşleri olmamış aynı zamanda Asya'nın adeta kalbi de durdurularak bölgenin geri kalmasına ve halen günümüze kadar uzanan çatışma ve kargaşa ortamlarının yaşanmasına neden olunmuştur. Şayet Mahmud Tarzi'nin Afgan ulusu için gerçekleştirmek istediği idealler bir şekilde durdurulmasıydı, bugün Orta Asya coğrafyasında karşımıza çok farklı, çok gelişmiş, oldukça modern ve belki de Asya'nın İsviçre'si konumunda bir Afganistan çıkacaktı.

Dünyanın aynası olan Afganistan, 30 yıldan beri içinden geleceğin dinamiklerini etkileyecek sonuçlar çıkarmaktadır. Sovyetler Birliğinin temellerini sarsan radikal İslamcı "Mücahit" örgütlenmelerini besleyen, 11 Eylül miladından tek kutuplu dünya zeminine giden sürecin arkasında Afganistan bulunmaktadır. Uyuşturucu trafiğinin karmaşık yolları ile dünyayı ören, yolsuzlukları ve terörü besleyen ağın merkezi de uzun süredir yine Afganistan olmuştur.

Türkiye Devleti ve Afganistan, içtenlikle birbirine bağlı, bir umut ve kutsal amaçla gönülleri dolu olarak; nesnel ve moral bakımdan bütünüyle yüksek ortak çıkarlara sahip buldukları ve bu devletlerden birinin mutluluk ve felâketinin ötekinin mutluluk ve felâketine neden olacağı kanısı ve inancıyla tesis edilen "Ebedi Dostluk" ve işbirliğinin temellerinin atıldığı "Türk-Afgan Dostluk Antlaşması"na dayanarak Afgan halkı için aynı duyarlılığı ve özeni göstermemiz gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adamec, Ludwig W., Afghanistan 1900-1923 A Diplomatic History, University of California Press, Los Angeles California, 1967.
- Ahmadi, Fareda, The Afghan Mosaic Magazine, Book number: 003531, Issue No. 3. Autumn 1998/Winter 1999.
- Akçura, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, (4. Baskı).
- Bal, Halil, Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri, Afganistan Üzerine Araştırmalar, Yay. Haz. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, TATAV Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cöhce, Salim, v.d., Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri, Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Dupree, Louis, Afghanistan, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Dupree, Louis, Mahmud Tarzi: Forgotten Nationalist, Harvard University of American Universities Field Staff, INC, 1964.
- Fletcher, Arnold, A Complete History of Afghanistan, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1984.
- Fletcher, Arnold, Afghanistan, Highway of Conquest, London, 1965.
- Han, Ahmet K., Düşmanımı Arayan Savaş, "Büyük Oyunun Küçük Ülkesi", Everest Yayınları, İstanbul, 2002.
- Han, Ahmet K., Kavşaktaki Ülke Afganistan, Geniş Açık, National Geographic, Aralık 2001.
- Hopkirk, Peter, The Great Game, On Secret Service in High Asia, London, 1999.
- Fazlı, Mehmet, Afganistan'da Bir Jöntürk, Mısır Sürgününden Afgan Reformuna, Çev: Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ghani, Ashraf, Literature as politics: The Case of Mahmud Tarzi, Kabil, 1977.
- İmamhocayev, Rahmanhoca, Afgan Aydını ve Yazarı Mahmud Tarzi ve Osmanlı-Türkiye, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 20, Erzurum, 2002.
- Karadeniz, Yılmaz, The 1907 British-Russian Treaty's Impact On Iranian Politics, Route Educational and Social Science Journal, Volume 4 (2), March 2017.
- Olesen, Asta, Islam and Politics in Afghanistan, Curzon Press Ltd., Surrey, 1995.
- Ottaway, Marina, v.d., Rebuilding Afghanistan; Fantasy versus Reality, Policy Brief, Carneige Endowment for International Peace, 12 Ocak 2002.

- Poullada, Leon B., Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Amanullah's Failure To Modernize A Tribal Society, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973.
- Roy, Oliver, Islam and Resistance in Afghanistan, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Shahrani, M. Nazif, State Building and Social Fragmentation in Afghanistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Saikal, Amin, Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival, I.B., Tauris&Co Ltd., London 2004.
- Saray, Mehmet, Afganistan ve Türkler, ASAM, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- Saray, Mehmet, Dünden Bugüne Afganistan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Stewart, Rhea Talley, Fire in Afghanistan, 1914-1929, Doubleday Co., Garden City, New York, 1973.
- Tapper, Richard, The Conflict of Tribe and State in Afghanistan, Londra, 1983.
- Tarzi, Mahmud, "Perakende", Macmua-yi Aşar, Kabil, 1338 (1919).
- Tarzi, Mahmud, Seyahatname-yi Se Kıt'a Rû-yi Zemîn Der 29 Ruz, "Asya, Avrupa, Afrika", C. 1-3, Kabil, 1933. (İlki 1914 yılında yayımlanan eserin 6ncı Baskısı).
- Tarzi, Abdul Wahap M., Biografhy of Mahmud Tarzi (from 1882 to 1909), translated & edited by Wahid Tarzi, Cenova, 1991.
- Watkins, Mary Bradley, Afghanistan Land in Transition, D. Van Nostrand Company, Inc., New York, 1963.